

MEMORIJA ILI ANTIMEMORIJA

*Problematika očuvanja memorije
porušenih objekata u poslijeratnoj obnovi
spomenika kulture Bosne i Hercegovine*

Amra HADŽIHASANOVIĆ

Sažetak

U radu želimo otvoriti pitanja koja se odnose na već prepoznatljivu pojavu izgradnje novih objekata na mjestima gdje su evidentirani ostaci starih i to na način da se nova arhitektonska rješenja ne naslanjaju na izvorni oblik objekta već predstavljaju samovoljne interpretacije koje su zadržale samo ime originala.

Iako ovu pojavu namjeravamo promatrati kroz neke primjere obnove islamske sakralne arhitekture koja je djelimično ili potpuno devastirana u posljednjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu, ona se istovremeno odnosi i na cjelokupno graditeljsko naslijeđe Bosne i Hercegovine kako sakralne tako i profane arhitekture koja je devastirana na istovjetan način.

Fenomen očuvanja memorije devastiranih objekata namjeravamo promatrati kroz pozitivne i negativne primjere njihove obnove. Kao paradigmatičan primjer ove devijacije navest ćemo već poznati slučaj tzv. obnove Turhan Emin-begovu džamiju u Ustikolini i Aziziju džamiju u Bosanskom Šamcu, dok su pozitivni primjeri pristupa obnovi, na koje želimo ukazati, primjer faksimilske obnove korpusa Ferhadije džamije u Banjoj Luci i svih obnovljenih džamija u Stocu koje su do temelja porušene u agresiji na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992-1995. godine.

Referat s manifestacije *Dani europskog naslijeđa*,
Tešanj, 14. i 15. septembar 2011. godine

Budući da je okvirna tema Okruglog stola vezana za problematiku obnove devastiranog graditeljskog naslijeđa u ratnim i prirodnim katastrofama, veoma je teško, s obzirom na objektivnu situaciju u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, izdvojiti neke određene probleme kojima bismo ovom prilikom dali prednost u odnosu na druge.

U poširokoj osnovi koja obuhvata problematiku pravne i fizičke zaštite spomenika kao i različite nivoe nadležnosti i ingerencija počevši od države i entiteta pa do različitih nevladinih organizacija i lokalnih društava za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, čini se gotovo nemogućim izdvojiti bilo šta od bezbrojnih problema na koje smo se već navikli u ovoj našoj poslijeratnoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti.

Međutim, fenomen neprimjerenog očuvanja memorije, odnosno brisanja memorije, potpuno ili djelimično devastiranih objekata u procesu njihove obnove u poslijeratnom periodu u Bosni i Hercegovini predstavlja ipak pojavu koja se izdvaja. Naime, činjenica je da se i pored institucija koje smo već nabrojali a koje se bave djelatnošću zaštite te i pored kakvih-takvih zakona i propisa, pred našim očima uz našu prećutnu saglasnost dešava ponovna destrukcija već porušenih objekata, zapravo, svojevrsno kamufliiranje očuvanja memorije koje *de facto* predstavlja njeno potpuno brisanje.

Radi se o objektima graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine koji su potpuno ili djelimično devastirani u agresiji 1992-1995. godine a koji su neadekvatnim pristupima njihovoj obnovi, zapravo doprinijeli potpunom brisanju memorije njihovih originalnih arhitektonskih formi.

Iako, na ovu pojavu želimo ukazati na primjerima starih bosanskih džamija koje su devastirane u protekloj agresiji, fenomen se, istovremeno odnosi i na obnovu cjelokupnog graditeljskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini.

Naime, moramo napomenuti da je u protekloj agresiji potpuno ili djelimično uništeno 70 % cjelokupnog graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine s tim da se na samom vrhu ove liste nalaze stare bosanske džamije. S druge strane, ove džamije su tako temeljito i planski rušene da je jasno da je riječ o rušenju memorije jednog naroda ali ne stihijski kao posljedica ratnih dejstava već kao cilj ili ,preciznije, kao jedan od strateških ciljeva agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Ali ovo je samo jedan od razloga zašto nam se činilo značajnim izdvojiti baš ovaj dio graditeljskog naslijeđa naše zemlje imajući u vidu činjenicu da se,

iako ne u ovom obimu, gotovo svaki segment graditeljskog naslijeđa može promatrati sa stanovišta očuvanja memorije.

Osnovni razlog leži u činjenici da je sakralna arhitektura temelj i u isto vrijeme najznačajniji izraz svake kulture budući da simbolizira i predstavlja njenu duhovnu vertikalu. Zato se ovim objektima uvijek poklanjala posebna pažnja. U isto vrijeme ,ovaj segment kulturno-historijskog naslijeđa svakog naroda uvijek je najviše ugrožen, naročito u ratnim okolnostima. Ovo se, naravno, odnosi na sakralnu arhitekturu uopće i to ne samo u BiH već bilo gdje drugdje u svijetu i to ne sada već oduvijek. Zašto je ovo značajno naglasiti?

Upravo zato što se ne radi samo o memoriji određenog objekta kao takvog, već je riječ o očuvanju memorije koja ima značenje jednog višeg reda koji nadilazi partikularitete s obzirom da sakralna arhitektura predstavlja memoriju duhovne opstojnosti kao neodvojivog dijela kulturnog indentiteta svakog naroda.

I stare bosanske džamije također su bile simbol memorije duhovne opstojnosti muslimana Bosne i u isto vrijeme svjedočanstvo njihove prisutnosti na ovim prostorima.

Zašto je potrebno ove, ničim osporavane i neosporive činjenice, po ko zna koji put nanovo ponavljati? Vjerovatno zato što mi ovdje u Bosni i Hercegovini, kao društvo, nismo kadri ove najviše vrijednosti čuvati niti vrednovati. I ne samo to. Ima već dovoljno primjera koji nedvosmisleno pokazuju da smo ,upravo mi, postali izvršitelji brisanja memorije sopstvenog indentiteta. Zvuči gotovo nevjerovatno, ali ovaj paradoks je dio naše realnosti.

Naravno, nisu sve porušene džamije u Bosni na ovaj način tretirane. Postoje brojni primjeri obnove koji su realizirani prema najvećim svjetskim standardima restauracije i rekonstrukcije graditeljskog naslijeđa.

Stoga smo se odlučili da na odabranim primjerima obnove starih džamija u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini obradimo fenomen očuvanja, odnosno brisanja memorije objekata i mjesta na kojima su ti objekti bili situirani kroz pozitivne i negativne primjere.

Slučaj tzv. obnove najstarije džamije u Bosni i Hercegovini, -Turhan Emin- begove džamije u Ustikolini, koja datira još iz 15-og stoljeća, paradigmatičan je primjer neadekvatne obnove korpusa devastiranog objekta džamije koji, bez ikakve dvojbe, možemo okarakterizirati skandaloznim.

Zavod za zaštitu spomenika FBiH je imao svu tehničku i fotodokumentaciju kao i relevantnu pisanu dokumentaciju. Pronađeni su i originalni nacrti iz vremena kada je objekat posljednji put obnavljan nakon razaranja iz Drugog svjetskog rata.

Stručnjaci Zavoda su izvršili snimanje i raščišćavanje lokaliteta kao i sortiranje fragmenata u neposrednoj blizini lokaliteta kojom prilikom su urađeni preliminarni zaštitno-konzervatorski radovi na temeljima objekta. Istovremeno je izrađen idejni i izvedbeni projekt obnove džamije koji je imao sve uvjete da se izvrši vjerodostojna rekonstrukcija korpusa objekta i to uz mogućnost vraćanja 70% sačuvanih fragmenata koje je bilo moguće, u procesu restauracije, vratiti na njihove originalne pozicije. Gotovo je nevjerovatno da je lokalno stanovništvo uz pomoć vojnika Francuskog bataljona SFOR-a izmjestilo i na kraju potpuno uništilo obrađene i sortirane fragmente džamije.

Kako se ovo moglo desiti pored svih institucija zaštite, zakona i propisa i to naočigled javnosti, pitanje je koje još uvijek ostaje bez odgovora. Kako su gotovo 70% indentifikovanih i sortiranih fragmenata korpusa džamije koji su trebali biti postavljeni na prvobitne originalne pozicije u procesu restauracije džamije jednostavno uklonjeni i pretvoreni u prah? Kako je na istom tom mjestu izgrađena potpuno nova džamija "starija i ljepša", sa potpuno drugačijom munarom u odnosu na prvobitnu?! I ne samo to munara, je duplo viša od originalne, odnosno viša je za čak 30 m?!(Fenomen visokih munara koje su neproporcionalne u odnosu na korpus džamije, posebna je tema, i ništa manje zabrinjavajuća devijacija koja je nažalost uzela maha). I na kraju, zašto je taj novi objekat zadržao naziv stare džamije?

Odgovori na ova pitanja će, očigledno čekati neka druga vremena.

Izgled Turhan-Emin begove džamije u Ustikolini prije rušenja

Izgled Turhan-Emin begove džamije poslije tzv. "obnove"

Sličnu situaciju imamo i u Bosanskom Šamcu na primjeru Mir-Ahmedove, u narodu poznate Azizije džamije, koja je također izgrađena na mjestu porušene džamije koja je kao i prethodna imala status spomenika kulture¹. Kao najstariji spomenik u gradu, koji datira s kraja 19-og stoljeća, stavljena je pod zaštitu države. Također je srušena u protekloj agresiji 1992-1995. godine. I ovdje je na mjestu stare izgrađena potpuno nova džamija čija se arhitektonska realizacija ni u kom pogledu ne naslanja na original. Također i ova nova džamija, kao i džamija u Ustikolini, zadržava naziv stare džamije.

Izgled Azizije džamije u Bosanskom Šamcu prije rušenja

¹ Sintagma „spomenik kulture“ koju koristimo u našem radu, upućuje na spomeničku vrijednost naših starih džamija ne zanemarujući pri tome njihovu sakralnu semantiku što bi značilo anuliranje njihove primarne namjene sakralnog prostora, odnosno mjesta molitve. Ovo je važno naglasiti iz razloga što se upravo ovo dešava kada je u pitanju djelatnost zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, obzirom da u pristupu zaštiti, generalno uzevši, ne postoji distinkcija između sakralnog i profanog prostora.

Izgled Azizije džamije poslije tzv. "obnove"

Na prvi pogled radi se o dva različita primjera tzv. obnove ali je očigledno riječ o istovjetnom pristupu "očuvanju memorije". Dakle, radi se o dva primjera koji nedvosmisleno ukazuju na devijantan pristup očuvanju memorije srušenog objekta džamije kao spomenika kulture kao i očuvanju memorije mjesta gdje je objekat bio situiran. Ova dva primjera pokazuju kako se na različite načine pokazuje isti fenomen. Ovo, na žalost, nisu usamljeni primjeri; naprotiv. Da nije riječ o incidentu već o prepoznatljivoj pojavi govori i najnoviji slučaj tzv. obnove Čurčinice džamije u Livnu, odnosno idejni projekt arhitektonskog rješenja džamije koje ni na koji način ne korespondira sa originalom a koji, zbog političkih problema čeka na realizaciju (Iako je na djelu problematična politika opštinskih vlasti prema obnovi ove džamije, argument da se džamija mora obnoviti u izvornom obliku, nesumnjivo stoji). Ili slučaj izgradnja potpuno nove džamije na mjestu gdje je nekada bila situirana Bakr-babina džamija u Sarajevu koja, iako nije srušena u proteklom ratu niti je zadržala prvobitni naziv, suštinski predstavlja isti fenomen na koji želimo ukazati.

Izdvojeni primjeri otvaraju slijedeća ključna pitanja koja se nužno nameću i to:

1) Zašto projekt sagrađene džamije nije ni u kakvoj vezi sa arhitekturom prvobitne džamije iako se radi o spomeniku od značaja za kulturno historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine?

2) Zašto je džamija izgrađena na istoj lokaciji, odnosno zašto je izgrađena na području koje je trebalo biti zaštićeno.

3) Zašto se zadržava prvobitni naziv objekta?

Odgovor onih koji su učestvovali u realizaciji ovih projekata i onih koji su ih podržali vjerovatno bi glasilo: "Očuvanje memorije"!

Bespredmetno je u ovoj prilici ulaziti u razloge koji su doveli do ove situacije, ali je nužno i nezaobilazno pitanje koje hoćemo postaviti: Šta su konsekvence?

Dakle, šta se desilo sa memorijom objekta, mjesta na kojem je bio situiran kao i sa svim kulturno-historijskim background-om koji ovako vrijedni spomenici sadrže.

Odgovor je, nažalost jasan; izgubili smo ove objekte trajno, ali to nije najgore što nam se desilo.

U ratu smo, nažalost, izgubili mnogo više i ovo ne bi bilo ništa novo da se ovo brisanje memorije nije desilo poslije rata a da smo mi, kao društvo, zapravo izvršio i pomagači onih koji su izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu u namjeri da kroz brisanje memorije zapravo unište naš vlastiti identitet.

S razlogom postavljamo pitanje kako nam se to desilo i zašto nam se to još uvijek dešava?

I konačno, kako smo došli u situaciju da sami brišemo sopstvenu memoriju?

Navedeni primjeri jasno pokazuju da smo ne samo uništili ostatke nekadašnjih vrijednih objekata, već smo definitivno izgubili šansu da ih ponovo obnovimo analogno originalu, s obzirom da su objekti koji imaju potpuno nova arhitektonska rješenja postavljani na istom mjestu gdje je bio situiran original. Povrh svega, ovim objektima se ostavlja prvobitni naziv. Šta znači naziv koji nema svoj originalni i vjerodostojni sadržaj? U pitanju je očigledno obmana na koju smo dobrovoljno pristali, svi mi - stručna i naučna javnost zajedno sa svim institucijama koje se bave djelatnošću zaštite kulturno-historijskog naslijeđa ali i Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, kao vlasnik ovih objekata kao i ostala javnost.

U isto vrijeme na teritoriji Bosne i Hercegovine obnavljaju se porušene džamije koje su devastirane na isti način i sa istim ciljem u proteklom ratu, ali se njihova obnova realizira ili je još uvijek u procesu realizacije na način koji je primjeren ovim objektima. Kao da se sve dešava na dva kraja svijeta ili u nekim različitim vremenima.

Na svu sreću ovakvih pozitivnih primjera imamo mnogo više. Dakle radi se o faksimilskoj restauraciji devastiranih objekata starih džamija koje su bile zaštićene i prije ovog rata te su kao polazište za obnovu imale originalnu tehničku i fotodokumentaciju koja je u posjedu Zavoda za zaštitu spomenika FBiH.

Spomenut ćemo obnovu devastiranih džamija u Mostaru i potpuno porušenih džamija u Stocu kao pozitivne primjere vjerodostojne restauracije koja je primjerena ovako vrijednim objektima kao i primjer obnove Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci koju bismo ovom prilikom posebno izdvojili. Za razliku od ,naprimjer, džamije u Ustikolini koja se nalazi na teritoriji Federacije, ova džamija se podiže u samom centru Banje Luke na teritoriji Republike Srpske. U okruženju i u ambijentu u kojem je domicilno stanovništvo još uvijek neprijateljski raspoloženo prema obnovi osmanskog graditeljskog naslijeđa, *Direktorijat za obnovu Ferhad-pašine džamije* na čelu sa glavnim muftijom ef. Čamđićem istrajava u namjeri ne samo da povрати porušeni objekat već i da ga obnovi u njegovom izvornom obliku. I ovdje je kao i u navedenim primjerima doslovno primjenjena faksimilska restauracija korpusa džamije uključujući primjenu anastilozе, odnosno postavljanje originalnih fragmenata na njihovu prvobitnu poziciju.

Ferhat-pašina džamija u Banjoj-Luci prije rušenja

Restauracija Ferhat-pašine džamije u Banjoj-Luci

Ovaj primjer, prema našem mišljenju, jasno pokazuje kako je moguće u objektivno teškim okolnostima ipak istrajati u plemenitom zadatku vraćanja memorije devastiranog graditeljskog naslijeđa u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini.

Ovim kratkim radom htjeli smo ukazati na već prepoznatljivu pojavu devijantnog pristupa očuvanju memorije devastiranih džamija u poslijeratnom periodu obnove u Bosni i Hercegovini. Kroz negativne primjere koje smo izdvojili, željeli smo skrenuti pažnju na pojavu koja ima poražavajuće posljedice kada je u pitanju očuvanje memorije ovih objekata. Zapravo dolazimo do skoro nevjerovatne ali istinite konstatacije da rušenje objekata izuzetne kulturno-historijske vrijednosti i nije najgori oblik njihove destrukcije. Na primjeru džamije u Ustikolini ili Azizije džamije u Bosanskom Šamcu, vidjeli smo da se pogrešnim pristupom obnovi porušenih objekata isti dodatno destruiraju s obzirom da im se oduzima i svaka mogućnost da se bilo kada ponovo vrate u originalnom obliku, odnosno da se falsificiranjem potpuno izbriše memorija originala. Očigledno je da se radi o fenomenu koji se više ne može ignorirati.

Da li se radi o memoriji ili antimemoriji, odgovor je, nažalost, očigledan.

Summary الموجز

MEMORY OR ANTIMEMORY
(PRESERVING THE MEMORY OF DEMOLISHED BUILDINGS
AND THE AFTER WAR RECONSTRUCTION OF THE CULTURAL
MONUMENTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Amra Hadžihasanović

الذاكرة أو الذاكرة المضادة
(قضية الاحتفاظ بذكرى المباني المهدامة في مرحلة تجديد
النصب التذكارية الثقافية في البوسنة والهرسك بعد الحرب)

أمرة حاجيhasanović

In this article we wish to point to the issue of constructing new buildings in the places where the remains of old buildings have been found, and that in a manner that does not preserve the original plan of the old building, but is rather an entirely new architectural interpretation that bares only the name of the original.

We intend to view this phenomenon through some cases of the reconstruction of Islamic sacred architecture that was partially or entirely devastated in the last aggression on Bosnia and Herzegovina, but it is none the less reflected upon the entire heritage of Bosnia and Herzegovina, sacred as well as profane that was devastated alike.

As a paradigm of negative manner of such reconstruction we brought here well known case of the reconstruction of *Turhan emin-beig* mosque in Ustikolina and *Aziziya mosque* in Bosanski Šamac, and as a positive approach to the issue we presented the facsimile of the reconstruction of the *Ferhadija mosque* complex in Banja Luka and the reconstruction of all the mosques in Stolac, that have been completely demolished during the aggression on Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995.

نريد في هذا العمل أن نفتح المسائل المتعلقة بظاهرة معروفة، وهي بناء المباني الجديدة في الأماكن التي شهدت وجود بقايا لمبان قديمة. بطريقة لا تستند فيها التصميمات المعمارية إلى الأشكال الأصلية للمباني. بل تشكل تفسيراً تعسفياً لا يحتفظ إلا باسم المبنى الأصلي.

وبالرغم من أننا نرغب مناقشة هذه الظاهرة من خلال بعض أمثلة تجديد المباني الدينية الإسلامية التي تعرضت للتهديم الكامل أو الجزئي في العدوان الأخير على البوسنة والهرسك. فإنها في نفس الوقت تتعلق بكامل التراث المعماري في البوسنة والهرسك. سواء المباني الدينية أو المباني الدنيوية التي تعرضت للدمار بنفس الطريقة.

إننا ننوي مناقشة ظاهرة المحافظة على ذكرى المباني المدمرة من خلال الأمثلة الإيجابية والسلبية في تجديدها. ومن الأمثلة النموذجية لهذا الانحراف نذكر تجديد مسجد طورخان أمين بك في أوستيكولينا ومسجد العزيزية في بوسانسكي شاماتس. بينما نذكر من الأمثلة الإيجابية في التجديد. إعادة بناء مسجد الفرهدية في بانيا لوكا وجميع المساجد المجددة في ستولاتس بعد أن دمرت حتى الأساسات في العدوان على البوسنة والهرسك في الفترة بين 1992-1995.